

Ukrainan kirkollinen tilanne ekumeenisen osallistumisen valossa 1991–2019

Tässä artikkelissa tarkastelen Ukrainan kirkollista tilannetta ekumeenisen osallistumisen näkökulmasta. Pääkysymyksenä on, millä tavalla ekumeenisen patriarkaatin tuella Ukrainaan perustettu Ortodoksinen kirkko Ukrainassa on vaikuttanut ekumeeniseen osallistumiseen ja ekumeenisiin suhteisiin. Aikarajaukseni kattaa Ukrainan valtion itsenäisyyden ajan (1991–2019). Tarkoitukseni on osoittaa ekumeenisten suhteiden tilanne ennen uuden ortodoksisen kirkon perustamista. Tämän historiallisen katsauksen jälkeen tarkastelen vuosien 2018 ja 2019 tapahtumia ja niiden ekumeenisiä vaikutuksia.

Ekumenialla tarkoitetaan kirkkojen välisiä yhteyspyrkimyksiä. Ekumeeniset suhteet sisältävät myös sellaisia näkökulmia kirkkojen välillä, joissa määritellään kirkkokuntien rajoja ja mahdollisuuksia yhteyspyrkimykseen sekä sitä, kenen kanssa eritasoista ekumeenista yhteyttä ylipäänsä voidaan pitää yllä. Ehtoollisyhteyttä on ekumeniassa pidetty päämääränä ja sen mukaisesti on keskitytty toisistaan erilleen

ajautuneiden kirkkojen yhteyspyrkimyksiin. Ukrainan muuttunut ortodoksinen kirkollinen tilanne haastaa myös ekumenia-sanana määrittelyä ja sisältöä. Tarve ekumenialle perustuu sille, että todellisuudessa kirkot elävät toisistaan erillään. Siten ekumenia sanana kertoo myös puuttuvasta kirkkojen välisestä yhteydestä ja tarpeesta ryhtyä etsimään tuota yhteyttä.

Ukrainassa on viimeisten kolmenkymmenen vuoden aikana toiminut kolme ortodoksista kirkkoa: Moskovan patriarkaatin alainen Ukrainan ortodoksinen kirkko, Kiovan patriarkaatti ja Ukrainan autokefaalinen kirkko. Muista kirkoista katolinen kirkko ja paavin primaatin tunnustava kreikkalaiskatolinen kirkko ovat merkittäviä kristillisiä kirkkoja Ukrainassa. Moskovan patriarkaatin alaisen ortodoksisen kirkon ja katolisen kirkon ekumeenisten suhteiden kannalta merkittävä rooli on ollut Ukrainan kreikkalaiskatolisella kirkolla. Kreikkalaiskatolisen kirkon synty ajoittuu Brestin unioniin 1596. Kirkko oli kielletty Neuvostoliiton aikana.¹ Kreikkalaiskatolisen kirkon olemassaoloa

on varjostanut sellaiset poliittiset tulkinnat, jotka pitävät tätä kirkkoa erityisen ukrainalais-kansallisena kirkkona. Teologinen tulkinta, jossa kreikkalaiskatolista kirkkoa on pidetty ortodoksisuuden pettäjänä tai syytetty oman teologisen identiteetin puutteesta, on myös vaikeuttanut kreikkalaiskatolisen kirkon elämää. Kreikkalaiskatolinen kirkko seuraa liturgisesti, hengellisesti ja teologisesti ortodoksista traditiota, mutta tunnustaa paavin arvovallan ja on täydessä ehtoollisyhteydessä katolisen kirkon kanssa.² Ukrainan ortodoksisuus, sen muotoutuminen Ukrainan itsenäistyessä ja Ukrainan ortodoksisuudessa tapahtuneet muutokset ovat vaikuttaneet eniten juuri ortodoksien ja katolilaisten välisiin suhteisiin.

UKRAINAN ORTODOKSISUUDEN MUOTOUTUMINEN UKRAINAN ITSENÄISYYDEN KYNNYKSELLÄ JA EKUMEENISET SUHTEET

Ukrainan ortodoksien autokefalia-pyrkimyksillä ja kansallisilla itsenäisyyspyrkimyksillä on juurensa 1900-luvun alussa. Kun Neuvostoliitto tuli tiensä päähän, nämä virallisesta uskonnonharjoituksesta sivussa pidetyt pyrkimykset nousivat esiin erilaisina toiveina saada itsenäinen kirkko Ukrainaan irrallaan Moskovan patriarkaattista. Näin ollen ainoan virallisesti hyväksytyt ortodoksien kirkon, Moskovan patriarkaatin alaisen, rinnalle muodostui myös Ukrainan autokefaalinen kirkko ja vähän myöhemmin Kiovan patriarkaatti.³ Kumpikaan viimeksi mainituista ei saanut ortodoksisten kirkkojen sisällä hyväksyntää eli kanonista asemaa. Kanoninen asema olisi edellyttänyt kaikkien itsenäisten ortodoksien kirkkojen hyväksyntää syntyneille idän riituksen kirkoille. Ilman virallista asemaa toimivien ortodoksien kirkkojen lisäksi tutkimuksissa Ukrainan ortodoksisuudesta mainitaan yleisesti Ukrainan kreikkalaiskatolinen kirkko, joka

siis kuuluu katolisen kirkon alaisuuteen, vaikka rituaaleiltaan noudattaakin ortodoksista perinnettä. Kreikkalaiskatolisesta kirkosta puhuminen Ukrainan ortodoksisuuden yhteydessä on siten perusteltua historian näkökulmasta. On kuitenkin muistettava, että kreikkalaiskatolinen kirkko on osa katolista kirkkoa ja siksi sen suhdetta ortodoksiin kirkkoihin on tarkasteltava ekumeenisten suhteiden näkökulmasta. Ekumeenisen suhteen ulottuvuus kadotetaan helposti, mikäli analyysissä keskitytään erityisesti Ukrainan ortodoksisuuden ja poliittisen järjestelmän väliseen vuorovaikutukseen.

Ukrainan kreikkalaiskatolisen kirkon noustua maan alta vuonna 1989 kipeimmät kysymykset suhteessa Moskovan patriarkaattiin käsittelevät kirkkorakennusten siirtämistä ja rakennusten siirtymistä Moskovan patriarkaatin alaisen Ukrainan ortodoksien kirkon käytöstä Ukrainan kreikkalaiskatolisen kirkon käyttöön. Moskovan patriarkaatti oli hyvin epäluuloinen kreikkalaiskatolisen kirkon kasvavaa näkyvyyttä kohtaan, vaikka valtiollaan edessä suostuikin sen olemassaoloon. Valtion lupa laillistaa kreikkalaiskatolinen kirkko asetti sekä ideologiset neuvostopäätökset että kaikki Neuvostoliiton tekemät valtaa ja julkista tilaa koskevat päätökset kyseenalaisiksi, olivathan kreikkalaiskatoliset vuonna 1946 liittyneet ”vapaaehtoisesti” Moskovan patriarkaattiin.⁴ Vaikka perustamiselle oli siis lupa, ei neuvostohalinto halunnut luovuttaa kreikkalaiskatolisen kirkon kysymyksessä valtaa Vatikaanille. Jos näin olisi käynyt, olisi tiedonvaihto kreikkalais-

1 Bremer 2016, 8–10. Ks. myös Mikko Ketolan artikkeli tässä lehdessä.

2 Monisyisempi esitys kreikkalaiskatolisen kirkon asemasta ks. Avvakumov 2016, 23–26.

3 Bremer 2016, 10–13.

4 Wawrzonek 2014, 133–138.

katolisten keskuudessa livennyt täysin valtion kontrollin ulottumattomiin. Siksi uniaattien, joiksi kreikkalaiskatolisia myös kutsuttiin, tuli valtiovallan mielestä vapautua myös Vatikaanista – näkökulma, joka ei tietenkään sopinut Vatikaanille.⁵ Kreikkalaiskatolisen kirkon päästyä pois maan alta ymmärrettiin sekä Moskovan patriarkaatusissa että Neuvostoliitossa Vatikaanin olevan osa kirkon uudelleen järjestäytymistä. Kreikkalaiskatolisella kirkolla oli oma roolinsa muotoutuvassa Ukrainassa, mutta Vatikaanin rooli tämän kysymyksen yhteydessä nähtiin vaikuttavan mahdollisesti myös laajemmissa ortodoksis-katolilaisyhteyksissä.

KATOLILAIS-ORTODOKSINEN YHTEISKOMISSIO OTTAA KANTAA UNIATISMIIN

Erityisesti Ukrainassa toimintatilaa saanut kreikkalaiskatolinen kirkko sai ortodoksit ja katolilaiset pohtimaan kysymystä erilaisista ykseysmalleista. Sitä varten oli perustettu vuonna 1981 työnsä aloittanut kansainvälinen katolilais-ortodoksinen yhteyskomissio (Joint International Commission for Theological Dialogue between the Catholic Church and the Orthodox Church). Keskustelussa oli 1980-luvulla käsitelty sakramenteja, erityisesti eukaristiaa, ja sivuttu myös kirkon virkaa. Kreikkalaiskatolisen kirkon uusi asema valtion hyväksymänä kirkkona sai yhteyskomission ottamaan aiheekseen uniatismia. Uniatismi on yhteysmalli, jossa kirkko ilman ulkoisia muutoksia liitetään katoliseen kirkkoon ja liitettävä kirkko tunnustaa paavin vallan. Ukrainan kirkollisen tilanteen muututtua katolilaiset ja ortodoksit olivat valmiita – tai pakotettuja – keskustelemaan tästä mallista kattavimmalla ekumeenisella foorumilla.

Vuonna 1990 Saksan Freisingissa käytyjen keskustelujen teema oli yksinkertaisesti uniatismi, vuonna 1993 Balamandissa, Libanonissa,

”Uniatismi: unioni menneisyyden metodina ja nykyinen täyden ykseyden etsintä”. Emmitsburgissa Yhdysvalloissa pohdittiin vuonna 2000 uniatismia ekklesiologisia ja kanonisia seuraamuksia.⁶ Ensimmäisissä, Freisingin neuvotteluissa painotettiin kreikkalaiskatolisen kirkon vapautta itse päättää katolisuuden ja ortodoksisuuden välillä. Painotuksen ongelmallisuus oli siinä, että se ei näyttänyt jättävän tilaa olla kreikkalaiskatolinen kirkko, joka voisi omasta asemastaan käsin tarkkailla ja rakentaa suhteitaan sekä katolisuuteen että ortodoksisuuteen.⁷ Neuvottelijat päättivätkin perustaa erikoiskomission työstämään tekstiä uniatismista seuraavaa kokousta varten.⁸

Balamandissa vuonna 1993 käsiteltiin uniatismia ekumeenisena metodina. Katolilaiset ja ortodoksit olivat löytäneet uudenlaisen keskinäisen suhteen sisarkirkko-termin kautta. Läheisen suhteen tunnustaminen esti uniatismia tunnustamisen metodina siihen yhteyteen, jota kirkot etsivät.⁹ Neuvotteluissa kuitenkin todettiin, että kreikkalaiskatolisella kirkolla on oikeus olemassaoloon, jotta se voi vastata seurakuntalaistensa hengellisiin tarpeisiin.¹⁰ Balamandin dokumentin ansioksi voidaan lukea sen painotukset vaatia tiedonvaihtoa kirkkojen välillä erityisesti humanitaarisissa kysymyksissä, välttää väkivaltaa sisarkirkkojen välillä ja estää proselytismiä, joksi katsottiin kaikki taloudellisella tuella kirkon vaihtoon houkuttelu.¹¹ Pyrkimyksenä oli siis rauhoittaa tilannetta uniatismiin liittyvien teologien ja käytännöllisten ongelmien ympärillä. Dokumentin vaikuttavuus jäi kuitenkin toivottua pienemmäksi, sillä viisi ortodoksista autokefaalista kirkkoa eivät olleet paikalla allekirjoittamassa sitä. Lisäksi kreikkalaiskatolisten keskuudessa dokumenttia arvosteltiin, sillä heidän edustuksensa sen valmistelussa oli vähäinen.¹²

Emmitsburgin kokouksen valmisteluissa vuosina 1997 ja 1998 todettiin, että kreikka-

laiskatolisen kirkon olemassaolo ortodoksisen kirkon rinnalla on ”epänormaalia”, koska ensinnäkin se sotii sitä keskeistä ortodoksista ajattelua vastaan, että yhdellä alueella toimii vain yksi piispa ja toiseksi, koska se perustuu olettamukseen Rooman piispan universaalista vallasta. Katolinen kirkko puolestaan ei ollut valmis hyväksymään kreikkalaiskatolisen kirkon aseman määrittelyä ”epänormaalksi”.¹³ Koko 1990-luvun ajan uniatiismi-keskustelua hallitsi ortodoksien puolelta noussut ajatus, jonka mukaan kreikkalaiskatolisen kirkon uniominen katoliseen kirkkoon on menneisyyden tapa hoitaa kirkkojen välisiä yhteyspyrkimyksiä ja siten sopimaton nykyaikaan. On kuitenkin huomattava, että esimerkiksi Antiokian, Romanian ja Venäjän ortodoksisen ulkomaankirkon piirissä elää läntisen riituksen ortodokseja, jotka on otettu vastaan uniatiismi-tyyppisellä liittämällä.¹⁴ Venäjän ortodoksinen kirkko on käyttänyt vastaavanlaista unio-mallia saadakseen vanhauskoisia liittymään takaisin yhteyteensä.¹⁵ Uniatiismi ei siis ole ainoastaan katolisen kirkon käyttämä malli, vaikka se tähän kirkkoon perustellusti usein liitetäänkin.¹⁶ Emmitsburgin kokouksen alkaessa neuvottelijoilla oli siis edessään vaikea tehtävä muotoilla yhdessä lausuma uniatiismista. Tässä tehtävässään kokous epäonnistui eikä sen täysistunnossa muodostettu yhteistä julkilausumaa asiasta. Vuonna 2006 yhteiskomissio päätti luopua uniatiismi-kysymyksen käsittelystä liian vaikeana ja se siirtyi käsittelemään kysymystä kirkon primaatista, eli piispan etusijasta tai laajennetusta kaitsennasta.¹⁷

Kreikkalaiskatolisen kirkon erityinen asema idän ja lännen kirkon välissä suuntasi kansainvälisen ortodoksis-katolilaisen dialogin käsittelemään uniatiismia yli vuosikymmeneksi. Kreikkalaiskatolisen kirkon lähes olematon edustus tässä dialogissa aiheutti kuitenkin sen, että uniatiismia ei loppuasiakirjoissa käsitellä

identiteettikysymyksenä. Uniatiismi nähdään ainoastaan historian ekumeenisena metodina tai vaihtoehtoisesti uniatiismilla puolustetaan tuon metodin seurauksena syntyneitä kirkollista muotoa. Kreikkalaiskatolisen kirkon omaa näkökulmaa ortodoksisen ja katolisen kristillisyyden välissä asiakirjat eivät pohdi. Ukrainan kreikkalaiskatolisen kirkon edustajat eivät siis saaneet ääntään kuuluviin oman kirkkonsa asemasta käydyssä ortodoksis-katolilaisessa dialogissa. Uniatiismi nähtiin ainoastaan ortodoksien ja katolilaisten välistä kitkaa aiheuttavana yhteysmuotona.

KIOVAN KIRKOLLISEN TYÖRYHMÄN TOIMINTA

Ukrainan kreikkalaiskatolisen kirkon ja ekumeenisin patriarkaatin välillä heräteltiin suoria keskusteluja 1990-luvun alkuvuosina. Keskustelut saivat nimekseen Kiovan kirkollinen työryhmä. Näiden keskustelujen tarkoitus oli selvittää, millä perusteella kreikkalaiskatoliset voisivat muodostaa täyden kirkollisen yhteyden ekumeenisin patriarkaatin kanssa luopumatta

5 Wawrzonek 2014, 133–138.

6 Holy See *s.a.*

7 Hryniewicz 2003, 168–187.

8 Khomych 2006, 229.

9 Holy See 23.6.1993.

10 Holy See 23.6.1993.

11 Holy See 23.6.1993.

12 Hryniewicz 2003, 168–187.

13 Hryniewicz 2003, 168–187.

14 Khomych 2006, 230.

15 Ns. Edinoverie-liike eli ”uskon unioni”; ks. Khomych 2006, 230.

16 Brestin unio on tunnetuin, mutta katolinen kirkko on ottanut vuonna 2009 osakseen myös anglikaaneja eräänlaisen uniatiismi-mallin mukaan. Mallia ei siis ole jätetty kokonaan historiaan niin kuin Balamand-dokumentin henki edellyttäisi. Ks. Holy See 9.11.2009.

17 Khomych 2006, 229.

asemastaan katolisen kirkon osana.¹⁸ Keskustelujen tarkoitus oli pitää yhteyttä kansainvälisten ekumeenisten keskustelujen rinnalla, ei toimia niistä erillään. Ekumeenisen patriarkaatin valikoitumista Ukrainan kreikkalaiskatolisen kirkon ortodoksiseksi keskustelukumppaniksi perusteltiin usealla syyllä. Ensinnäkin kirkkojen piispojen ja muiden teologien välille oli syntynyt henkilökohtaisia yhteyksiä. Toiseksi Ukrainan autokefaalinen ortodoksinen kirkko Kanadassa oli ekumeenisen patriarkaatin suojeluksessa. Lisäksi ekumeenista patriarkaattia pidettiin Ukrainan ortodoksien historiallisena äitikirkkona – olihan kristinusko saapunut Kiovaan Konstantinopolista vuonna 988.¹⁹ Näillä perusteilla voitiin sivuuttaa politisoituneet suhteet Moskovan patriarkaattiin ja keskittyä teologiseen työskentelyyn ja samalla mahdollisesti toivoa tukea ekumeeniselta patriarkaatilta.

Kiovan kirkollinen työryhmä tapasi vuosien 1992 ja 1995 välillä seitsemän kertaa. Ryhmän edustajat tapasivat sekä ekumeenisen patriarkka Bartholomeoksen että paavi Johannes Paavali II:n. Ryhmä keskittyi uniatismin niihin puoliin, joika heidän mielestään oli tutkimuksessa ja ekumeenisissa dialogeissa tarkasteltu kriittikittömästi tai muuten huonosti. Käytännössä näkökulmat keskittyivät Ukrainan kreikkalaiskatolisen kirkon olemassaoloon, historiaan ja niihin ongelmiin, joita kirkko kohtasi tuona aikana pyrkimyksissään tulla aktiiviseksi ekumeenisen liikkeen osallistujaksi.²⁰

Ryhmän aktiivista vaihetta kuvaa se, että konsultaatiot käytiin Ukrainan rajojen ulkopuolella. Kun tuli aika siirtää ryhmän toiminta Ukrainan maaperälle, Ukrainan ortodoksisten kirkkojen kilpailutilanne sekä maasta puuttunut kokemus ekumeenisista prosesseista muodostuivat esteiksi, jotka lopulta pysäyttivät ryhmän toiminnan. Vaikka ryhmä oli virallisten ekumeenisten neuvottelujen rinnalla toimiva epävirallinen elin, se onnistui käsittelemään

kysymyksiä, jotka kaipasivat käsittelyä – ja kaipaavat mitä ilmeisimmin edelleen 2000-luvullakin.²¹

Siinä missä sekä ortodoksinen että katolinen osapuoli pitivät Ukrainan kreikkalaiskatolista kirkkoa kysymyksenä, josta tuli puhua ja joka tuli ratkaista kreikkalaiskatolisen kirkon puolesta, Kiovan kirkollinen työryhmä ja sen kreikkalaiskatoliset osallistujat halusivat ottaa toimijuuden uniatismi-kysymyksessä itselleen. Kreikkalaiskatolisen kirkon itsenäisyys Ukrainassa (entisen) Neuvostoliiton ja Vatikaanin politiikan välissä on voinutkin olla suurempaa kuin sen teologinen ja kirkollinen itsenäisyys ortodoksisuuden ja katolilaisuuden välissä.

KIOVAN PATRIARKAATIN JA UKRAINAN AUTOKEFAALISEN KIRKON SUHTEET MUIHIN KIRKKOIHIN 1990–2014

Ukrainan kreikkalaiskatolinen kirkko oli sekä ekumeenisten keskustelujen keskiössä että itse etsimässä aktiivista toimijan roolia ekumeniasa. Sitä vastoin Ukrainan kahdella ilman kano-nista asemaa toimineella ortodoksisella kirkolla oli toisistaan poikkeavat ekumeeniset toimintatavat. Kiovan patriarkaatin synty 1990-luvun alussa liittyy erityisesti Moskovan patriarkaatin alaisen Ukrainan ortodoksisen kirkon asemaan ja siihen, ettei Moskovan patriarkaatti myöntänyt sille itsenäistä autokefaalista asemaa. Yksinkertaistettuna Kiovan patriarkaatti syntyi täyttämään ukrainalaisen, Moskovasta riippumattoman ortodoksisen kirkon paikkaa. Kiovan patriarkaatin olemassaolo liittyi siis enemmän Ukrainan kansalliseen asemaan sekä ortodoksisen kirkon sisäiseen järjestäytymiseen uudessa poliittisessa tilanteessa. On kuitenkin olemassa viitteitä siitä, että 1990-luvulla Kiovan patriarkaatti haki hyväksyntää kirkollisen asemansa vahvistamiselle myös ekumeenisista piireistä. Ekumeeninen hyväksyminen olisi voinut Kiovan patriarkaatin tapauksessa par-

haimmillaan vaikuttaa positiivisesti myös sen suhteisiin kanonisiin ortodoksiin kirkkoihin. Äänen kuuluville saaminen ekumeenisissa piireissä antaa oikeuden puhua kirkon omasta asemasta myös niille, jotka sitä eivät välttämättä ole valmiita kuulemaan.

Vaikka Kiovan patriarkaatti oli kiinnostunut ennen kaikkea kirkkonsa asemasta muiden Ukrainassa vaikuttavien ortodoksikirkkojen joukossa, se pyrki hakemaan kontaktia muun muassa Suomen evankelis-luterilaiseen kirkkoon vuonna 1995, kun suomalaisten ja Venäjän ortodoksisen kirkon väliset oppineuvottelut käytiin Ukrainassa. Kiovan patriarkka Volodymyr oli ollut yhteydessä Suomen konsulaattiin ja esittänyt toiveen tavata Suomen evankelis-luterilaisen kirkon edustajia heidän saapuessaan Kiovaan.²²

Tällaisia tunnusteluja muihin kirkkoihin oli siis olemassa, mutta Kiovan patriarkaatin suurin muita kirkkoja kohtaan osoittama mielenkiinto on kohdistunut pyrkimykseen saada tunnustus itsenäiselle asemalle irrallaan Moskovan patriarkaatista. Tätä koskevia neuvotteluja kirkko on käynyt sekä Moskovan patriarkaatin että erityisesti ekumeenisen patriarkaatin kanssa. Tunnustetun aseman hakeminen ekumeeniselta patriarkaatilta on kiihtynyt 2000-luvun aikana. Ukraina perustettiin vuosien 2018 ja 2019 Ortodoksinen kirkko Ukrainassa, ekumeenisen patriarkaatin tukemana. Vuonna 2019 entisen Kiovan patriarkaatin piispoista lähes kaikki siirtyivät tähän uuteen ekumeenisen patriarkaatin tunnustamaan kirkkoon.²³

Ukrainan autokefaalisen kirkon juuret puolestaan olivat aiemmissa autokefaalisuuspyrkimyksissä 1920- ja 1940-luvuilla.²⁴ Ukrainan autokefaalisen kirkon pyrkimyksenä on ollut ennen kaikkea solmia yhteydet ekumeeniseen patriarkaattiin. Autokefaalisen kirkon diasporassa olevat osat olivatkin ekumeenisen patriarkaatin suojeluksessa.²⁵ Autokefaalisen kirkon

päämääränä on ollut saada kanoninen asema ekumeenisen patriarkaatin kautta. Siksi se ei ole juurikaan pyrkinyt vahvistamaan asemaansa ekumeenisten yhteyksien kautta. Autokefaalinen kirkko lakkasi olemasta ekumeenisen patriarkaatin annettua uudelle ortodoksiselle kirkolle tunnustusasiakirjan (*tomos*) vuoden 2019 alussa. Mielenkiintoista on, että Moskovan patriarkaatti ei ole antanut suurta merkitystä Ukrainan autokefaaliselle kirkolle kommentoidessaan ekumeenisen patriarkaatin toimia ottaa aiemmin kanonisen yhteyden ulkopuolella olevat Ukrainan ortodoksit yhteyteensä. Suurin syy tähän lienee Kiovan patriarkka Filaret, jonka historia Moskovan patriarkaatin entisenä piispana on ollut ongelmallinen Moskovan patriarkaatile.²⁶ Autokefaalista kirkkoa ei aina edes mainita uuden ortodoksisen kirkon synnyn yhteydessä.²⁷ Ukrainan autokefaalisen kirkon rakenteiden kannalta oleellista nykyisessä tilanteessa on se, että uusi Ortodoksinen kirkko Ukrainassa voi olla olemassa ainoastaan Ukrainan rajojen sisällä. Siten uuteen kirkkoon liittynyt entinen

18 *Ukrainian Weekly* 12.9.2004.

19 *Ukrainian Weekly* 12.9.2004.

20 *Ukrainian Weekly* 12.9.2004.

21 *Ukrainian Weekly* 12.9.2004.

22 Hurskainen 2013, 292–293.

23 NÖK 23.5.2019.

24 Bremer 2016, 5– 6. Ks. myös Teuvo Laitilan artikkeli tässä lehdessä.

25 Denysenko 2018, 169.

26 Tarkemmin ks. Laitilan artikkeli tässä lehdessä.

27 Hilarion (Alfeyev) 2019, 114–131; Bortnyk 2019, 132–139. On kuitenkin selvää, että Ukrainan autokefaalisen kirkon yhdistymispyrkimykset niin Kiovan patriarkaatin kuin erityisesti ekumeenisen patriarkaatin kanssa on tuomittu 1990–2010-luvuilla. Denysenko 2018, 199–204.

autokefaalinen kirkko on samalla luovuttanut muissa maissa sijaitsevat omat diasporakirkot suoraan ekumeenisen patriarkaatin alaisuuteen.²⁸ Uuden kirkon perustamisen voi katsoa täyttäneen Ukrainan autokefaalisen kirkon pitkäaikaisen tavoitteen, eikä nyt jo lakannut kirkko ole saanut kirkkopoliittista syntipukin roolia, vaikka osana Ortodoksista kirkkoa Ukrainassa se on osa ekumeenisen patriarkaatin ja Moskovan patriarkaatin välistä kiistaa.

EKUMEENISTEN YHTEYKSIEN MUUTOKSET ALKAVAT

Ukrainan ortodoksisten kirkkojen ekumeeniset suhteet pysyivät lähes muuttumattomina vuoteen 2008 asti. Ainoastaan Moskovan patriarkaatin alainen Ukrainan ortodoksinen kirkko oli osa kansainvälisiä ekumeenisiä järjestöjä oman patriarkaattinsa kautta.²⁹ Näin ollen sen edustajilla oli myös mahdollisuus osallistua kansainvälisiin ekumeenisiin neuvotteluihin. Ukrainan kreikkalaiskatolinen kirkko taas oli periaatteessa edustettuna erilaisissa kahdenvälisissä ekumeenisissa neuvotteluissa katolisen kirkon kautta, joskin todellisuudessa sen edustus on ollut lähinnä muodollista.

Vuonna 2008 tapahtui ensimmäinen muutos Ukrainan ortodoksisten kirkkojen mahdollisuuksissa olla edustettuina kansainvälisessä ekumeniassa. Syy muutokseen oli Viron ortodoksien tilanne, jota voisi joidenkin piirteidensä takia kutsua Ukrainan ortodoksinen tilanteen ”pikkusiskoksi”. Virossa toimii kaksi ortodoksista kirkkoa, joista toinen kuuluu Moskovan patriarkaattiin, toinen ekumeeniseen patriarkaattiin. Kirkkojen välillä syntyi kiistaa siitä, kenen kanoniseen alueeseen Viro kuuluu. Kiristynyt tilanne Moskovan ja Konstantinopolin välillä alkoi kehittyä jo vuoden 2007 kansainvälisessä ortodoksien ja katolisten välisessä yhteyskomissiossa, jonka Ravennassa pidettyyn kokoukseen osallistui Viron ekumeeni-

nisen patriarkaatin alaisen kirkon jäsen. Tästä syystä Moskovan patriarkaatin edustaja ei tullut paikalle.³⁰ Kokouksesta laadittu niin kutsuttu Ravennan dokumentti oli ensimmäinen, jonka komissio oli saanut aikaan sitten uniatismia käsitelleen ja lopputuloksissaan ristiriitaiseksi jääneen vaiheen jälkeen. Ravennan dokumentti käsitteli muun muassa primaattia ja paavin asemaa.³¹ Ortodoksit allekirjoittivat dokumentin, mutta allekirjoittaneiden ortodoksikirkkojen joukossa ei ollut Moskovan patriarkaattia, koska sen edustaja ei ollut paikalla. Moskovan patriarkaatti julkaisi oman näkemyksensä Ravennan dokumentin käsittelemiin aiheisiin vuonna 2013 väittäen, ettei sitä oltu kuultu. Todellisuudessa se oli luonnostellut oman virallisen, kirjallisen näkemyksensä käsitelyihin asioihin jo vuonna 2007.³² Näin kuusi vuotta dokumentin syntymisen jälkeen Moskovan patriarkaatti antoi sisällöllisen selityksen sille, ettei se voinut allekirjoittaa dokumenttia, ja pyrki kääntämään huomion ortodoksien välisestä kirkkopoliitiikasta sisällöllisiin kysymyksiin. Sisällön kritisointia voidaan pitää pyrkimyksenä erottautua yhteisestä ekumeenisesta työstä kirkkopoliittisten pyrkimysten lisäksi tai niiden vuoksi.

Moskovan patriarkaatti kieltäytyi osallistumasta ortodoksisten kirkkojen ekumeeniseen työskentelyyn niin pitkään kuin Viron ekumeenisen patriarkaatin alaisen ortodoksinen kirkon edustaja osallistuu siihen. Moskovan ja Konstantinopolin patriarkat tapasivat heinäkuussa 2008 Kiovan kasteen 1020-vuotisjuhlassa. Yhtenä syynä tapaamiselle oli Moskovan patriarkaatin pelko, että ekumeeninen patriarkka tunnustaisi Kiovan patriarkaatin aseman. Patriarkkojen tapaamisen tuloksena annettiin julkilausuma, jonka mukaan kaikkien osapuolten tulisi toimia ortodoksien sisäisen yhtenäisyyden hyväksi.³³ Kenties Ukrainan ortodoksien tilanteen uhkaava kärjistyminen, joka ei olisi hyödyttänyt kum-

paakaan osapuolta, sai heidät ottamaan askelia toisiaan kohti ja purkamaan esteet yhteisten edustusten tieltä. Syksyllä 2008 patriarkaatit sopivat, että niiden alaisten kirkkojen edustajat osallistuvat kokouksiin äitikirkkojensa eli oman patriarkaattinsa edustajina.³⁴

Päätös siis laukaisi syntyneen konfliktin Moskovan ja Konstantinopolin välillä, mutta toisaalta se asetti rajoitteita ortodoksien ekumeeniselle osallistumiselle: autonomisten kirkkojen osallistuminen olisi mahdollista ainoastaan osana patriarkaatin delegaatiota, ei enää itsenäisenä. Ukrainan Moskovan patriarkaatin alaisen ortodoksien kirkon mahdollisuutta osallistua ekumeniaan siis rajoitettiin. Samoin kävi monelle muun samassa asemassa olevalle kirkolle, kuten Viron ja Suomen ortodoksikirkkoille. Tähän rajoitukseen päädyttiin toisaalta Viron kirkollisen tilanteen vuoksi, mutta toisaalta rajoituksen voi nähdä kompromissina ja askeleena kohti ortodoksien keskinäisen yhteyden vaalimista. Yhteyden merkitys kirkastui, kun Ukrainan ortodoksikirkkoihin liittyvät kanoniset kysymykset uhkasivat tulla Moskovan patriarkaatin ja ekumeenisen patriarkaatin väliin.

Euroopan kirkkojen konferenssi hyväksyi ekumeenisen patriarkaatin alaisen Viron ortodoksien kirkon jäsenekseen syksyllä 2008. Moskovan patriarkaatti reagoi tähän jäädyttämällä osallistumisensa Euroopan kirkkojen konferenssin toimintaan. Näin ollen ukrainalaista ortodoksisuutta ei järjestössä edusta kukaan, vaikka Euroopan kirkkojen konferenssi on profiloitunut nimenomaan käytännöllisten, kirkkojen yhteiskunnallisten kysymysten pohittamiseen. Euroopan maista juuri Ukrainassa Euroopan kirkkojen konferenssin ydinalan kysymykset ovat kuitenkin olleet esillä viimeiset kymmenen vuotta.

UKRAINAN ORTODOKSIEN EKUMEENISET OSALLISTUMISMAHDOLLISUUDET UUDEN ORTODOKSIKIRKON PERUSTAMISEN JÄLKEEN

Ekumeenisen patriarkaatin päätös antaa Ukrainan ortodokseille itsehallinto ja lopulta luovuttaa kirkon perustamisen merkiksi tomos 6.1.2019, muutti Ukrainan ortodoksien ekumeenisia suhteita ja vaikutti ekumeenisiin suhteisiin myös laajemmin.³⁵ Ensimmäinen vaikutus alkoi, kun ekumeeninen patriarkaatti ilmoitti 7.9.2018 päätöksestään nimittää Ukrainaan kaksi piispaa eksarkeiksi eli piispoiksi alueelle, jolla ei ole ortodoksista autonomista kirkkoa – siitä huolimatta, että alueella toimi

28 Burega 2019, 24.

29 Ainoa ukrainalainen kirkko Euroopan kirkkojen konferenssissa on Transkarpatian reformoitu kirkko. CEC Member Churches. Kirkkojen maailmanneuvoston sivusto ei anna luotettavaa kuvaa Ukrainan ortodoksien kirkkojen ekumeenisista yhteyksistä. Kirkkojen maailmanneuvoston jäsenkirkkoja luettelevan sivuston mukaan sen jäsenistä esimerkiksi Moskovan patriarkaatti ei toimi Ukrainan alueella, eikä ekumeeninen patriarkaatti Viron alueella. Ukraina puuttuu listauksesta kokonaan, ikään kuin yksikään Kirkkojen maailmanneuvoston jäsenkirkko ei toimisi siellä. Sivusto ei siis anna millään tavalla oikeaa kuvaa Ukrainan (kansainvälisten) ekumeenisten suhteiden tilasta. Ks. WCC Europe; Russian Orthodox Church; Ecumenical Patriarchate.

30 Hurskainen 2018, 167–185.

31 Holy See 13.10.2007.

32 ROC 26.12.2013.

33 RISU 30.12.2018.

34 Hurskainen 2018, 167–185.

35 Vuosien 2013 ja 2014 poliittisten tapahtumien vaikutuksista Ukrainan ortodoksien kirkkojen väliin suhteisiin erityisesti kreikkalais-katolisen kirkon kannalta voi lukea tästä numerosta Mikko Ketolan artikkelista.

Moskovan patriarkaatin alainen ortodoksinen kirkko. Samalla se ilmoitti alkavansa valmistella Ukrainan ortodoksikirkon autokefaliaa tarkoituksenaan palauttaa Ukrainaankirkollinen yhteys.³⁶ Moskovan patriarkaatin pyhä synodi antoi viikkoa myöhemmin, 14.9.2018, lausunnon, jossa se ilmoitti lopettavansa ekumeenisen patriarkan muistamisen liturgiassa ja vetäytyvänsä ekumeenisista dialogeista ja multilateraalisista komissioista, joita ekumeenisen patriarkaatin edustaja johtaa yksin tai yhdessä muiden kanssa. Mikäli ekumeeninen patriarkaatti jatkaisi epäkanonisia toimiaan Ukrainan alueella, Moskovan patriarkaatti uhkasi katkaista ehtoollisyhteyden sen kanssa.³⁷

Seuraamukset Ukrainan ortodokseille ja näiden muutosten seuraamukset laajemmalle ekumeeniselle yhteydelle alkoivat siis jo ennen kuin ekumeeninen patriarkaatti päätti myöntää autokefaliaa Ukrainaan. Ortodoksit olivat Ukrainan tilanteen vuoksi syntyneiden keskinäisten sopimusten vuoksi ekumeenisissa suhteissaan nyt huonommassa tilanteessa kuin vuonna 2008 ratkaistun konfliktin aikaan. Moskovan patriarkaatin vetäytyminen ekumeenisista suhteista tarkoittaa sitä, että kaikki kansainväliset ja kansalliset ekumeeniset dialogit on käyty ilman Moskovan patriarkaattia syksyn 2018 jälkeen, jos paikalla on ollut ekumeenisen patriarkaatin edustus. Myös kaikki paikalliset ortodoksien väliset neuvottelukunnat ja piispainkonferenssit ovat kärsineet päätöksestä Moskovan patriarkaatin edustajien jättäytyttyä pois.

Ekumeenisen patriarkaatin saatettua loppuun uuden ortodoksikirkon hyväksyminen on kaikkien ortodoksien yhteinen osallistuminen ekumeenisiin yhteyksiin entistä hankalampi palauttaa. Moskovan patriarkaatti katkaisi ehtoollisyhteyden ekumeenisen patriarkaatin kanssa.³⁸ Yhteinen osallistuminen ekumeenisiin dialogeihin on pitkälti riippu-

vainen ortodoksien sisäisestä yhteydestä ja halusta neuvotella uusista toimintamalleista. Nykyisessä tilanteessa häviäjänä on myös Moskovan patriarkaatin alainen Ukrainan ortodoksinen kirkko, jonka edustajat eivät pääse osaksi ekumeenisia dialogeja edes osana Moskovan patriarkaatin delegaatiota sen kieltäytyttyä yhteistyöstä ekumeenisen patriarkaatin kanssa.

Muuttuneessa tilanteessa on myös niitä, joiden ekumeeniset mahdollisuudet ovat parantuneet. Ennen ortodoksinen maailman tunnustusta vailla olleet ortodoksit, jotka kuuluivat Kiovan patriarkaattiin ja Ukrainan autokefaaliseen ortodoksiseen kirkkoon, mutta joiden kirkko on nyt ekumeenisen patriarkaatin tunnustama Ortodoksinen kirkko Ukrainassa, voivat periaatteessa osallistua patriarkaattinsa edustajina myös kansainvälisiin dialogeihin. Ilmeisesti näin ei kuitenkaan vielä ole käynyt.

Ekumeenisten kirkkoliittojen toiminnan ja ortodoksien osallisuuden kannalta on ratkaisevaa, mistä taustatilanteesta ja lähtökohdista ortodoksit tulevat osallistumaan Karlsruhessa järjestettävään Kirkkojen maailmanneuvoston yleiskokoukseen vuonna 2021. Edellisen kerran kysymys ortodoksien osallistumisesta Kirkkojen maailmanneuvoston toimintaan on ollut esillä neuvoston erikoiskomission työssä, jossa 2000-luvun vaihteessa tarkennettiin edellytyksiä ortodoksien osallistumiselle.³⁹ 2000-luvun alussa kyse oli Kirkkojen maailmanneuvoston ja ortodoksien itseyttäryksen välisistä kysymyksistä, nyt ortodoksien osallistuminen liittyy ainoastaan ortodoksien keskinäisiin suhteisiin.

KREIKKALAIKATOLISEN KIRKON UUDET EKUMEENISET NÄKÖALAT

Elokuun 2018 alussa Kiovan patriarkka Filaret lausui, että Kiovan patriarkaattilla on aikomus pitää hyvät suhteet Ukrainan kreikkalaiskato-liseen kirkkoon erityisesti kansallisista syistä. Samassa yhteydessä hän totesi, että kreikkalais-

katolinen kirkko on katolinen, ei ortodoksinen kirkko ja siksi se on autokefalian myöntämisen prosessissa ulkopuolinen, vaikka onkin ilmaissut prosessille tukensa.⁴⁰ Kreikkalaiskatolisen kirkon oma arvio korosti ekumeenisen suunnan muutosta uuden ortodoksisen kirkon syntyessä Ukrainaan: siinä missä Ukrainaa koskevat ekumeeniset suhteet ovat pääasiassa olleet Vatikaanin ja Moskovan välisiä, kääntyy suunta uuden kirkon perustamisen myötä enemmän Vatikaanin ja ekumeenisen patriarkaatin välille.⁴¹ Virallisia suhteita Vatikaanin ja uuden ortodoksisen kirkon välille tuskin kuitenkaan syntyy nopeasti. Tätä näkemystä vahvistaa kreikkalaiskatolisen kirkon johtajan Sviatoslavin lausunto joulukuulta 2018. Sen mukaan uuden kirkon ensimmäinen kokoon-tuminen oli merkittävä paitsi siksi, että se valitsi johtajakseen metropoliitta Epifanin, myös siksi, että Ortodoksinen kirkko Ukrainassa tulee samalla osaksi universaalia ortodoksisuutta.⁴² Lausunto osoittaa, kuinka suuri merkitys Ukrainan kreikkalaiskatolisille on sillä, että sillä on paikallisena ortodoksisena keskustelukumppanina Moskovan patriarkaatin lisäksi myös toinen hyväksytty ortodoksinen kirkko. Muutos on antanut kreikkalaiskatoliselle kirkolle uudenlaisia mahdollisuuksia ekumeenisissa suhteissa. Vielä ennen tomoksen luovuttamista, uusi Ortodoksinen kirkko Ukrainassa ja sen johtaja Epifani totesi, että Kiovan patriarkaatin ja kreikkalaiskatolisen kirkon yhteisenä tavoitteena on ollut työskennellä Ukrainan valtion hyväksi ja että tämä tavoite oli edelleen voimassa. Samalla hän totesi, että uusi ortodoksinen kirkko ja kreikkalaiskatolinen kirkko olivat jo yhdessä luoneet suuntaviivoja tulevalle yhteistyölle kirkkoja yhdistävissä asioissa.⁴³ Ennen tomoksen luovuttamista näytti siis jo siltä, että uusi Ortodoksinen kirkko Ukrainassa otti ensimmäisenä ekumeenisena tavoitteenaan kreikkalaiskatolisen kirkon kanssa kansallisiin

kysymyksiin liittyvän yhteistyön jatkamisen. Kreikkalaiskatolisen kirkon tavoitteet taas olivat ennemminkin kirkollisia siinä mielessä, että niihin liittyi kirkon identiteettiä ja tunnustamista koskevia toiveita.

Tammikuussa 2019, tomoksen luovuttamisen jälkeen, kreikkalaiskatolisen kirkon johtaja Sviatoslav totesi, että kansainvälinen tunnustaminen tuo uuden ortodoksikirkon osaksi Kristuksen kirkon yhteyttä etsivää kansainvälistä liikettä.⁴⁴ Vaikka ortodoksinen kirkko Ukrainassa ei ollut tuolloin vielä saanut ekumeenisen patriarkaatin ulkopuolelta muita ortodoksikirkkoja tunnustamaan sitä osaksi

36 NÖK Ukraine 20.9.2018.

37 ROC 14.9.2018. "In this critical situation, when Constantinople has practically refused to resolve the matter by means of dialogue, the Moscow Patriarchate is forced to suspend the liturgical prayerful commemoration of the Patriarch of Constantinople and with profound regret to suspend the concelebration with hierarchs of the Patriarchate of Constantinople, as well as to break off the participation of the Russian Orthodox Church in the Episcopal Assemblies and in the theological dialogues, multilateral commissions and any other structures chaired or co-chaired by representatives of the Patriarchate of Constantinople."

38 ROC 15.10.2018. "From now on until the Patriarchate of Constantinople's rejection of its anti-canonical decisions, it is impossible for all the clergy of the Russian Orthodox Church to concelebrate with the clergy of the Church of Constantinople and for the laity to participate in sacraments administered in its churches."

39 Ks. Hellqvist 2011.

40 RISU 1.8.2018.

41 RISU 18.10.2018.

42 RISU 19.12.2018

43 RISU 30.12.2018.

44 RISU 8.1.2019

ortodoksien yhteyttä,⁴⁵ osoittaa Sviatoslavin kommentti, kuinka Ukrainan ekumeeniset painopisteet ja toimintamahdollisuudet ovat muuttunut radikaalisti.

Kevään 2019 aikana toiveet Kiovan kirkollisen työryhmän kaltaisen dialogin aloittamisesta olivat korkealla niin Ukrainan kreikkalaiskatolisessa kirkossa kuin uudessa ortodoksikirkossa. Kansainvälisen katolilais-ortodoksisen komission toivottiin olevan esimerkkinä myös Ukrainan sisäiselle kreikkalaiskatolilais-ortodoksisille neuvotteluille. Neuvottelujen uudelleen aloittaminen tulevaisuudessa nähtiin virstanpylvääksi tiellä, joka voisi johtaa todelliseen yhteyteen kreikkalaiskatolisen ja ortodoksisen kirkon välillä. Yhteydellä ei tarkoiteta yhdistymistä samassa mielessä kuin uuden ortodoksikirkon synnyn kohdalla, vaan yhteyttä kirkkoja yhdistävissä asioissa.⁴⁶ Toive keskusteluyhteyden saamisesta Ukrainan kirkkojen välille ja yhteyden mallin hahmottaminen muistuttavat ekumeenisen sovitetun erilaisuuden mallia. On mielenkiintoista nähdä, kuinka ortodoksinen kirkko soveltaisi tällaista ekumeenista mallia kreikkalaiskatolisten kanssa. Tavoiteltu keskusteluyhteys näyttäisi myös jatkavan Kiovan kirkollisen työryhmän ideaa. Toisaalta Kiovan kirkollisen työryhmän historiaa näyttää toistavan se, että kreikkalaiskatolisen ja ortodoksisen kirkon lähentymisestä puhuttiin Ukrainan rajojen ulkopuolella järjestetyssä konferenssissa kesällä 2019, mutta varsinainen dialogi osapuolten välillä Ukrainassa ei ole pääsyt käyntiin.⁴⁷ Stuttgartissa Saksassa pidetty konferenssi päätti perustaa ortodoksis-kreikkalaiskatolisen dialogiryhmän (Orthodox-Eastern Catholic Dialogue Group) jatkamaan konferenssissa alkanutta työtä. Seuraava konferenssi on suunniteltu pidettäväksi Lvivissä Ukrainassa vuonna 2021.⁴⁸ Jos tällainen konferenssi toteutuu, on uusi dialogiyritys kreikkalaiskatolisten ja

ortodoksien välillä edennyt pidemmälle kuin 1990-luvulla.

Tutulta kuulostaa myös Ukrainan kreikkalaiskatolisen kirkon toive tulla kuulluksi kansainvälisessä ortodoksis-katolisessa komissiossa, jossa sillä nykyään on oma paikkansa. Toive liittyy nimenomaan kreikkalaiskatolisen kirkon identiteettiin – vaikka kirkon jäsenet nähdään katolisen kirkon jäseninä dialogissa, heidän tapansa elää todeksi identiteettiään jääsilti yleensä ortodoksis-katolisessa keskustelussa pimentoon.⁴⁹ Vaikka kirkollinen tilanne Ukrainassa on viimeisen 25 vuoden aikana muuttunut, vaivaa dialogia kreikkalaiskatolisten mielestä edelleen se, että heidän äänensä ei kuulu. Tällä hetkellä ollaan kuitenkin lähempänä paikallista dialogia kuin koskaan aiemmin. Toiveita dialogin syntymiselle on sekä kreikkalaiskatolisen että uuden ortodoksikirkon piirissä. Tällaisen dialogin syntyminen näyttää mahdolliselta nimenomaan siksi, että toisin kuin viime vuosituhanella Ukrainassa toimii nyt ekumeenisen patriarkaatin tukema Ortodoksinen kirkko Ukrainassa. Ukrainasta voi siis löytyä sekä kreikkalaiskatolisesta kirkosta että ortodoksisesta kirkosta tahtoa aloittaa ekumeeninen dialogi. Enää Moskovan patriarkaatin alainen kirkko ei ole ainoa vaihtoehto paikalliseksi dialogikumppaniksi. Dialogin aloittamista sen kanssa on ollut estämässä niin lähihistorian tapahtumat kuin tulkinnat kreikkalaiskatolisen kirkon syntyyn johtaneista tapahtumista 1500-luvulla. Kreikkalaiskatolisen kirkon asennoitumisesta kertoo myös se, että Sviatoslav kutsui ekumeenista patriarkaattia äitikirkokseen vierailullaan Istanbuliin syyskuussa 2019.⁵⁰ Neuvottelujen alku lienee helpompaa, jos osapuolia yhdistää jo alussa samanlainen käsitys Ukrainan ortodoksisuuden ja siitä syntyneiden kirkkojen juurista.

UKRAINAN KIRKOLLISEN TILANTEEN MUUTOKSEN HEIJASTUMINEN UKRAINAN RAJOJEN ULKOPUOLELLE

Marraskuussa 2018 Moskovan patriarkaatti aloitti vastatoimet Ukrainan ulkopuolella ekumeenisen patriarkaatin toimille Ukrainassa. Samalla kun ekumeeninen patriarkaatti päätti myöntää itsenäisen aseman Ortodoksiselle kirkolle Ukrainassa, se päätti tiivistää suhdetta diasporassa eli perinteisten ortodoksisten alueiden ulkopuolella elävien kirkkojensa kanssa. Ekumeenisen patriarkaatin alaisuuteen kuuluva Pariisin venäläisen tradition arkkipiispanistuin ei ajatuksesta pitänyt.⁵¹ Moskovan patriarkaatti tarjosi heti tällä eksarkaatille mahdollista liittyä alaisuuteensa ja säilyttää entinen itsenäinen asema. Eksarkaatin historia ulottuu Neuvostoliiton syntyäikoihin, jolloin bolševismia paenneet venäläiset teologit asettuivat Pariisiin.⁵² Vuoden 2018 marraskuusta alkanut operaatio paluusta Moskovan patriarkaatin alaisuuteen päättyi vuotta myöhemmin siihen, että äänestyksen jälkeen suuri osa seurakunnista siirtyi Moskovan patriarkaatin alaisuuteen.⁵³ Moskovan patriarkaatti näki tapahtuneen muutoksen olevan osa oman historiallisen yhteytensä palauttamista, jonka aiempi vaihe oli Venäjän ortodoksisen ulkomaankirkon paluu Moskovan patriarkaatin yhteyteen 2007.⁵⁴ Pariisin eksarkaatin paluu Moskovan patriarkaattiin liittyy ajallisesti niin läheisesti Ukrainan uuden ortodoksikirkon syntyyn, ettei sitä voi tulkita muuten kuin vastavetona ekumeenisen patriarkaatin toimille Ukrainassa.

Saksan ortodoksisten piispojen konferenssin toiminta on ollut halvaantunutta lokakuusta 2018 lähtien, kun Moskovan patriarkaatin edustajat eivät ole osallistuneet sen kokouksiin.⁵⁵ Piispainkonferenssi on ollut tärkeä yhteydenpitokanava Saksassa toimivien eri patriarkaattien välillä. Moskovan patriarkaatin

alaisen Venäjän ortodoksisen ulkomaankirkon piispa Mark on pyrkinyt omalta osaltaan toimimaan rakentavasti ja ehdottanut, että ortodoksit jatkaisivat Saksassa keskinäistä keskustelua uudelta pohjalta.⁵⁶ Niin ikään Moskovan patriarkaatin alainen Podolskin arkkipiispa Tihon on ehdottanut, että piispainkokouksen puheenjohtajuus ei olisi pysyvästi ekumeenisen patriarkaatin piispalla, vaan voisi kiertää.⁵⁷ Tällaiset ehdotukset ovat yrityksiä ratkaista syntynyt tilanne, joka estää yhteistyömahdollisuudet ortodoksien välillä. Ehdotukset ovat kuitenkin siinä mielessä ongelmallisia, että ne pyrkivät korvaamaan jo toimineen rakenteen varsin samantyyllisellä rakenteella, jotta ongelmien perimmäinen syy voitaisiin kiertää. Lisäksi kiertävässä puheenjohtajuudessa on se ongelma, että Moskovan patriarkaatin edustaja ei voisi edelleenkaan osallistua toimintaan silloin, kun ekumeenisen patriarkaatin edustaja on puheenjohtajavuorossa.

Ekumeenisen patriarkaatin sisällä on havaittavissa erilaisia lähestymistapoja uuteen ortodoksiseen kirkkoon. Ukrainan kirkollisen tilanteen ”pikkusiskon” Viron ekumeenisen patriarkaatin alainen ortodoksinen kirkko on

45 Kreikan ortodoksinen kirkko tunnusti sen lokakuussa 2019 ja Aleksandrian patriarkaatti marraskuussa 2019.

46 RISU 8.1.2019; 18.1.2019; 13.5.2019.

47 RISU 23.7.2019.

48 RISU 23.8.2019

49 UGCC 29.9.2019.

50 UGCC 29.9.2019.

51 NÖK 13.12.2018.

52 NÖK 6.3.2019.

53 NÖK 14.11.2019.

54 NÖK 7.3.2019.

55 NÖK Russland 20.9.2018.

56 NÖK 20.2.2019.

57 NÖK 21.3.2019; 4.4.2019.

yhdessä Kreikan piispojen kanssa viettänyt ehtoollista Ukrainan uuden ortodoksikirkon piispojen kanssa.⁵⁸ Viron ortodoksinen kirkko on näin ollen asettunut näkyvästi puolustamaan patriarkaattinsa linjaa. Suomen ortodoksinen kirkko on puolestaan pyrkinyt pitämään hyviä suhteita yllä Moskovan patriarkaattiin. Samalla Suomen ortodoksinen kirkko on ekumeenisen patriarkaatin osana toki tämän päätösten takana, mutta pyrkii toimillaan lieventämään tilannetta patriarkaattien välillä. Tällaiseksi toimeksi voidaan nähdä Suomen luterilaisen, katolisen ja ortodoksisen kirkon kutsu Moskovan patriarkka Kirillille saapua Suomeen. Kutsu on alun perin toimitettu patriarkka Kirillille jo vuonna 2012 ja Suomen evankelis-luterilainen kirkko on pitänyt kutsua esillä näiden vuosien aikana.⁵⁹ 14.11.2019 kirkot ilmoittivat yhdessä, että patriarkka Kirill on vastannut heidän kutsuunsa myöntävästi ja Suomen vierailun ajankohdaksi on sovittu 5.–7.5.2020. Vierailu jouduttiin kuitenkin peruuttamaan koronapandemian vuoksi.⁶⁰ Katolisten ja ortodoksien aktiivisuus vierailun julkistamisen kohdalla voidaan nähdä haluna liennyttää ortodoksien keskinäistä jännitteisyyttä.⁶¹

YHTEENVETO

Ukrainan ortodoksit ovat 1990-luvulta lähtien kuuluneet useaan kirkkoon, joista merkittävimmät ovat olleet Moskovan patriarkaatin alainen Ukrainan ortodoksinen kirkko, Kiovan patriarkaatti ja Ukrainan autokefaalinen kirkko. Vuonna 2018 pääosin Kiovan patriarkaatista ja Ukrainan autokefaalisesta kirkosta yhdistyi kirkko, jonka ekumeeninen patriarkaatti on tunnustanut nimellä Ortodoksinen kirkko Ukrainassa. Lisäksi Ukrainan ortodoksisuuden yhteydessä on usein mainittu kreikkalaiskatolinen kirkko, jonka kirkolliset juuret ovat ortodoksisuudessa, mutta joka kuuluu katoliseen kirkkoon. Ukrainan kirkkojen

ekumenian pääpiirteitä voikin hahmottaa eri yhteyksissä näiden toimijoiden ja niiden taustaorganisaatioiden kautta.

Kansainvälinen katolilais-ortodoksinen komissio käsitteli Ukrainan kirkollisen tilanteen pakottamana kysymystä uniatismista 1990-luvulla. Vaikka uniatismi kirkon ykseyden mallina nykypäivänä hylättiin yhdessä, keskustelut ajautuivat lopulta vaikeuksiin. Komission työn tuloksia on kritisoitu myös siitä, että työskentelyssä ei otettu riittävästi huomioon kreikkalaiskatolisen kirkon ääntä ja asemaa, vaan keskustelua käytiin ikään kuin kyseessä olevan kirkon ohi. Vaikka Ukrainan kirkollinen tilanne on vuoden 2018 lopun ja 2019 alun jälkeen muuttunut, näyttää siltä, että kreikkalaiskatolinen kirkko tuntee edelleen, ettei sen ääntä kuulla kansainvälisessä dialogissa riittävästi. On ilmeistä, että edelleen on tarvetta 1990-luvulla Ukrainan rajojen ulkopuolella kokoontuneen Kiovan työryhmän tavalle pohtia kreikkalaiskatolisen kirkon ekumeenisten mahdollisuuksien teologisia edellytyksiä ortodoksien ja katolilaisten välillä. Tällaista keskustelua ollaan aloitettu jälleen vuonna 2019 ja jos keskustelut siirtyvät suunnitellun mukaisesti Ukrainaan vuonna 2021, on asiassa päästy pidemmälle kuin 1990-luvulla.

Aina vuoteen 2018 asti ainut Ukrainan ortodoksinen kirkko, joka on voinut käydä virallisesti ekumeenisia neuvotteluja muiden kirkkojen kanssa, on ollut Moskovan patriarkaatin alainen kirkko, jolla on ollut osana Moskovan patriarkaatin delegaatiota oikeus osallistua ekumeenisiin dialogeihin. Ukrainaan perustetun uuden ortodoksisen kirkon myötä tilanne on kääntynyt pääläelleen. Koska Moskovan patriarkaatti on kieltäytynyt osallistumasta ekumeenisen patriarkaatin johtamiin tai yhdessä muiden kanssa johtamiin ekumeenisiin dialogeihin, ei Moskovan alaisen Ukrainan ortodoksisen kirkon edustajia enää

nähdä ekumeenisissa neuvotteluissa. Sitä vastoin ekumeenisen patriarkaatin hyväksymään kirkkoon liittyneet ortodoksit, joilla ei aiemmin ollut virallista asemaa ortodoksien yhteydessä, pystyvät nyt periaatteessa osallistumaan ekumeenisiin yhteyksiin omana delegaationa. Tästä mahdollisuudesta on erityisesti Ukrainan kreikkalaiskatolinen kirkko iloinnut ja alkanut luoda yhteyksiä uuteen kirkkoon. Kansainväliin dialogeihin osallistuminen taas riippuu pitkälti siitä, kuinka laajan hyväksynnän uusi ortodoksinen kirkko tulee saamaan muilta ortodoksikirkkoilta.

Ukrainan kirkollisen tilanteen muutokset ovat siis jo vaikuttaneet ekumeenisiin dialogeihin ja komissioihin Ukrainan ulkopuolella. Ortodoksien keskinäinen keskustelu on kärsinyt esimerkiksi Saksassa. Ukrainan muuttunut tilanne on säteillyt vaikutustaan myös esimerkiksi Pariisin arkkihiippakuntaan, jonka seurakunnista osa on siirtynyt Moskovan patriarkaatin yhteyteen. Toisaalta ekumeenisen patriarkaatin sisällä on nähtävissä erilaisia lähestymistapoja ortodoksien sisäisen tilanteen muotoutumiseen: siinä, missä Viron edustaja on jo viettänyt yhteistä liturgiaa Ukraina uuden ortodoksikirkon edustajan kanssa, on Suomen ortodoksinen kirkko kutumassa Moskovan patriarkka Kirillia vierailulle Suomeen. Vahva oman patriarkaatin tuki Virossa ja sovittelvampi lähestymistapa Suomen ortodoksinen kirkon sisällä heijastavat kumpikin tilannetta, jossa ortodoksisuuden sisäisiä ja ekumeenisia suhteita asetellaan uusille paikoilleen tuleviksi vuosiksi.

TT Heta Hurskainen (heta.hurskainen@uef.fi) on yliopistotutkija Karjalan tutkimuslaitoksella Itä-Suomen yliopistolla. Hänen tutkimuksensa käsittelevät ekumeenisia neuvotteluja ja ortodoksisten kirkkojen oppillisia perusteita valtiosuhteille.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Internetlähteet ja niistä käytetyt lyhenteet

CEC – Conference of European Churches
Member Churches. <https://www.ceceurope.org/member-churches/> (25.11.2019).

Holy See

23.6.1993 Joint International Commission for the Theological Dialogue between the Roman Catholic Church and the Orthodox Church. Seventh Plenary Session. Balamand School of Theology, Lebanon June 17–24, 1993. The Holy See. http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/ch_orthodox_docs/rc_pc_chrstuni_doc_19930624_lebanon_en.html (28.11.2019).

13.10.2007 Ravenna Document: Joint International Commission for the Theological Dialogue between the Roman Catholic Church and the Or-

58 RISU 22.10.2019.

59 Hurskainen 2016, 322–336.

60 Suomen evankelis-luterilainen kirkko
14.11.2019; 7.4.2020.

61 Toisaalta Suomen ortodoksinen kirkko on painottanut Ukrainan kiistan aikana, että se ei suhtaudu negatiivisesti Moskovan patriarkaattiin, eikä Suomen ortodoksinen kirkko tai ekumeeninen patriarkaatti ole antanut minkäänlaista käskyä vetäytyä ehtoollisyhteydestä Moskovan patriarkaatin kanssa. Päinvastoin Suomen ortodoksinen kirkon arkkipiispa Leo on todennut patriarkka Kirillin vierailun valmistelusta: ”Ilman muuta jatkatte kutsuprosessia.” Mikäli vierailulla on kirkkopoliittisia ulottuvuuksia, on kutsun arkkipiispa Leon mukaan oltava sitä suuremmalla syyllä voimassa. *Kotimaa24* 10.11.2018.

thodox Church. Ecclesiological and Canonical Consequences of the Sacramental Nature of the Church. Ecclesial Communion, Conciliarity and Authority. http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/ch_orthodox_docs/rc_pc_chrstuni_doc_20071013_documento-ravenna_en.html (25.11.2019).

- 9.11.2009 Benedict XVI. Apostolic Constitution: Anglicanorum Coetibus. Providing for personal ordinariates for Anglicans entering into full communion with the Catholic Church. http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/apost_constitutions/documents/hf_ben-xvi_apc_20091104_anglicanorum-coetibus.html (25.11.2019).
- s.a. Dialogue with the Orthodox Churches of Byzantine Tradition. http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/sub-index/index_orthodox-ch.htm (11.11.2019).

Kotimaa 24

- 10.11.2018 Toivanen, Meri & Olli Seppälä. Moskovan Patriarkan vierailusta äänestys kirkolliskokoukseen – näin kommentoi arkkipiispa Leo. <https://www.kotimaa24.fi/artikkeli/moskovan-patriarkan-vierailusta-aanestys-kirkolliskokoukseen-nain-kommentoi-arkkipiispa-leo/> (27.11.2019).

NÖK – Nachrichtendienst Östliche Kirchen

- 20.9.2018 Russland: Russischen Orthodoxe Kirche droht Ökumenischem Patriarchat mit Bruch. <https://noek.info/nachrichten/osteuropa/13-russland/739-russland-russische-orthodoxe-kirche-droht-oekumenischem-patriarchat-mit-bruch> (16.3.2020).
- 20.9.2018 Ukraine: Ökumenisches Patriarchat ernennt zwei Exarchen für die Ukraine. <https://noek.info/nachrichten/osteuropa/14-ukraine/740-ukraine-oekumenisches-patriarchat-ernennt-zwei-exarchen-fuer-die-ukrainey> (16.3.2020).
- 13.12.2018 Frankreich: Konstantinopel Ökumenisches Patriarchat löst Russisches Exarchat auf. [russland/865-frankreich-konstantinopel-oekumenisches-patriarchat-loest-russisches-exarchat-auf

\(2.12.2019\).](https://noek.info/nachrichten/osteuropa/13-</p></div><div data-bbox=)

- 20.2.2019 Deutschland: Russischer Erzbischof will innerorthodoxen Dialog weiterführen. <https://noek.info/nachrichten/osteuropa/13-russland/957-deutschland-russischer-erzbischof-will-innerorthodoxen-dialog-weiterfuehren> (2.12.2019).
- 6.3.2019 Sebastian Riemerstad zur aktuellen Situation des Pariser Exarchats. <https://noek.info/hintergrund/967-sebastian-rimestad-zur-aktuellen-situation-des-pariser-exarchats> (2.12.2019).
- 7.3.2019 Frankreich: Pariser Exarchat löst sich nicht auf. <https://noek.info/nachrichten/osteuropa/984-frankreich-pariser-exarchat-loest-sich-nicht-auf> (2.12.2019).
- 21.3.2019 Deutschland: Erzbischof Tichon will reform der Orthodoxen Bischofskonferenz. <https://noek.info/nachrichten/osteuropa/994-deutschland-erzbischof-tichon-will-reform-der-orthodoxen-bischofskonferenz> (2.12.2019).
- 4.4.2019 Deutschland: OBKD Vorsitzender lehnt Rotationsprinzip ab. <https://noek.info/nachrichten/osteuropa/1024-deutschland-obkd-vorsitzender-lehnt-rotationsprinzip-ab> (2.12.2019).
- 23.5.2019 Ukraine: Spannungen in der Orthodoxen Kirche der Ukraine. <https://noek.info/nachrichten/osteuropa/14-ukraine/1093-ukraine-spannungen-in-der-orthodoxen-kirche-der-ukraine> (16.3.2020).
- 14.11.2019 Russland: Moskauer Patriarchat feiert Eingliederung des Pariser Exarchats. <https://noek.info/nachrichten/osteuropa/13-russland/1311-russland-moskauer-patriarchat-feiert-eingliederung-des-pariser-exarchats> (2.12.2019).

RISU – Religious Information Service of Ukraine

- 1.8.2018 Patriarch Filaret: We Wish for Good Relations between the Ukrainian Orthodox Church and the UGCC. https://risu.org.ua/en/index/all_news/confessional/interchurch_relations/72046/ (2.12.2019).

- 18.10.2018 UGCC Head: New Stage of Catholic-Orthodox Dialogue: Not Moscow –Vatican but Constantinople – Vatican. https://risu.org.ua/en/index/all_news/confessional/interchurch_relations/73105/ (2.12.2019).
- 19.12.2018 UGCC Head: Now Greek Catholics and Orthodox Will in One Voice Tell the Truth about Ukraine. https://risu.org.ua/en/index/all_news/confessional/interchurch_relations/73981/ (2.12.2019).
- 30.12.2018 Primate of OCU and UGCC Agree to Develop Roadmap for Cooperation. https://risu.org.ua/en/index/all_news/confessional/interchurch_relations/74116/ (2.12.2019).
- 8.1.2019 Patriarch Sviatoslav: Unification of UGCC and OCU is Quite Feasible. https://risu.org.ua/en/index/all_news/confessional/interchurch_relations/74222/ (2.12.2019).
- 18.1.2019 Primate of UGCC and OCU Advocate for Deepening Cooperation between Churches. https://risu.org.ua/en/index/all_news/confessional/interchurch_relations/74357/ (2.12.2019).
- 13.5.2019 Metropolitan Epifany Does Not Rule out Possibility of Future Union between UGCC and OCU. https://risu.org.ua/en/index/all_news/confessional/interchurch_relations/75750/ (2.12.2019).
- 23.7.2019 Theologians of the World Brainstorm about New Ways to Reconcile Orthodox and Greek Catholics. https://risu.org.ua/en/index/all_news/confessional/interchurch_relations/76601/ (2.12.2019).
- 23.8.2019 International Conference in Stuttgart Opens the Door for the Dialogue between Orthodox and Eastern Catholics. https://risu.org.ua/en/index/all_news/confessional/interchurch_relations/76926/ (2.12.2019).
- 22.10.2019 The Hierarchy of the Greek Orthodox Church celebrates with OCU Bishop. https://risu.org.ua/en/index/all_news/confessional/orthodox_relations/77528/ (2.12.2019).
- ROC – Russian Orthodox Church, Department for External Church Relations
- 26.12.2013 Position of the Moscow Patriarchate on the Problem of Primacy in the Universal Church. <https://mospat.ru/en/2013/12/26/news96344/> (25.11.2019).
- 14.9.2018 Statement of the Holy Synod of the Russian Orthodox Church concerning the Uncanonical Intervention of the Patriarchate of Constantinople in the Canonical Territory of the Russian Orthodox Church. <https://mospat.ru/en/2018/09/14/news163803/> (27.11.2019).
- 15.10.2018 Statement of the Holy Synod of the Russian Orthodox Church concerning the Encroachment of the Patriarch of Constantinople on the Canonical Territory of the Russian Church. <https://mospat.ru/en/2018/10/15/news165263/> (26.11.2019).
- Suomen evankelis-luterilainen kirkko
- 14.11.2019 Patriarkka Kirill vieraillee Suomessa 5.–7.5.2020. <https://evl.fi/uutishuone/tiedotearkisto/-/items/item/29008/Patriarkka+Kirill+vieraillee+Suomessa+5--7-5-2020> (27.11.2019).
- 7.4.2020 Moskovan patriarkan vierailu Suomeen lykääntyy koronapandemian vuoksi. <https://evl.fi/uutishuone/tiedotearkisto/-/items/item/32101/Moskovan+patriarkan+vierailu+Suomeen+lykkaantyy+koronapandemian+vuoksi> (7.4.2020).
- UGCC – Information Resource of the Ukrainian Greek-Catholic Church
- 29.9.2019 Head of the UGCC: In Our meeting with Patriarch Bartholomew, We Stated that for the UGCC the Ecumenical Patriarchate is the Mother Church. http://news.ugcc.ua/en/news/head_of_the_ugcc_in_our_meeting_with_patriarch_bartholomew_we_stated_that_for_the_ugcc_the_ecumenical_patriarchate_is_the_mother_church_87440.html (2.12.2019).
- Ukrainian Weekly*
- 12.9.2004 Chirovsky, A. & R. M. Hayda. Kyivan Church Study Group: An Ecumenical Dialogue. *The Ukrainian Weekly* 37 (72). <http://www.ukrweekly.com/old/archive/2004/370422.shtml> (17.10.2019).

WCC – World Council of Churches
Ecumenical Patriarchate. <https://www.oikoumene.org/en/member-churches/ecumenical-patriarchate> (25.11.2019).
Europe. <https://www.oikoumene.org/en/member-churches/europe> (25.11.2019).
Russian Orthodox Church (Moscow Patriarchate). <https://www.oikoumene.org/en/member-churches/russian-orthodox-church> (25.11.2019).

Kirjallisuus

- Avvakumov, Yury P. (2016). Ukrainian Greek Catholics, Past and Present. *Churches in the Ukrainian Crisis*. Ed. Andrii Krawchuk & Thomas Bremer. London: Palgrave Macmillan, 21–44.
- Bortnyk, Sergii (2019). Zur doppelten Identität der ukrainischen Orthodoxy. *Orthodoxe Kirche in der Ukraine – wohin?* Hg. Barbara Hallensleben. Münster: Aschendorf Verlag, 132–139.
- Bremer, Thomas (2016) Religion in Ukraine: Historical Background and the Present Situation. *Churches in the Ukrainian Crisis*. Ed. Andrii Krawchuk & Thomas Bremer. London: Palgrave Macmillan, 3–20.
- Burega, Vladimir (2019). Der Tomos für die Ukraine: Verbindendes und Spezifisches. *Orthodoxe Kirche in der Ukraine – wohin?* Hg. Barbara Hallensleben. Münster: Aschendorf Verlag, 6–25.
- Denysenko, Nicholas E. (2018). *The Orthodox Church in Ukraine: A Century of Separation*. DeKalb, IL: Northern Illinois University Press.
- Hellqvist, Elina (2011). *The Church and its Boundaries: A Study of the Special Commission on Orthodox Participation in the WCC*. Helsinki: Luther-Agricola Society.
- Hilarion (Alfeyev) (2019). Russland – Ukraine – Belarus: Ein gemeinsamer Zivilisationsraum. *Orthodoxe Kirche in der Ukraine – wohin?* Hg. Barbara Hallensleben. Münster: Aschendorf Verlag, 114–131.
- Hryniewicz, Waclaw (2003). Ecumenical Relations and Theological Dialogue between the Catholic Church and Orthodoxy. *Exchange* 32 (2), 168–187.
- Hurskainen, Heta (2013). Ecumenical Social Ethics as the World Changed: Socio-Ethical Discussion in the Ecumenical Dialogue between the Russian Orthodox Church and the Evangelical Lutheran Church of Finland 1970–2008. *Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft* 67. Helsinki: Luther Agricola Society.
- Hurskainen, Heta (2016). Mistä keskustellaan ja millä tavalla? Suomen evankelis-luterilaisen ja venäjän ortodoksisen kirkon oppineuvottelujen päätyminen ekumeenisen metodin näkökulmasta. *Teologinen Aikakauskirja* 121 (4), 322–336.
- Hurskainen, Heta (2018). Moskovan patriarkaatin suhteet muihin kirkkoihin vuonna 2008. *Filosofina historiassa: Juhlakirja professori Matti Kotirannan täyttäessä 60 vuotta*. Toim. Teuvo Laitila & Ilkka Huhta. *Studia missiologica et oecumenica Fennica* 62. Helsinki: Luther-Agricola-seura, 167–185.
- Ketola, Mikko (1995). Ukrainan kirkkokunnat Neuvostoliiton jälkeisessä murroksessa 1991–1993. *Orthodoksia* 44, 141–167.
- Khomych, Taras (2006). Eastern Catholic Churches and the Question of ”Uniatism”. *Louvain Studies* 31 (3), 214–237.
- Richters, Katja (2010). The Russian Orthodox Church under Patriarch Kirill: A New Approach to Society and the Ecumenical Patriarchate. *Journal of Eastern Christian Studies* 62 (1–2), 137–160.
- Wawrzonek, Michail (2014). *Religion and Politics in Ukraine: The Orthodox and Greek Catholic Churches as Elements of Ukraine’s Political System*. Newcastle: Cambridge Scholars.